

ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ
στήν Ἑλλάδα

Γ. ΜΑΝΔΗΛΑΡΑΣ
Ὁμότιμος Καθηγητὴς
τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
καὶ Ἑλληνικῆς Παπυρολογίας

Τὸ ὄνομα “παπυρολογία” ἔγινε γνωστὸ στὸ πανεπιστημιακὸ περιβάλλον τῆς νεώτερης Ἑλλάδος στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν παπύρων καὶ τὴν ἀνίχνευση στὰ παπύρινα φύλλα ἐντυπωσιακῶν κειμένων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Εὐάριθμα κείμενα παρουσιάζονταν γιὰ πρώτη φορὰ, ἀφοῦ δὲν εἶχαν τὴν τύχη νὰ διασωθοῦν στὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα. Οἱ Ἕλληνες ποὺ μετέβησαν στὴν Γερμανία γιὰ μετεκπαίδευση ἄκουσαν μαθήματα παπυρολογίας ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους Γερμανοὺς παπυρολόγους, τοὺς διαμορφωτὲς τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς κλασσικῆς γραμματείας, καὶ ἐπέστρεψαν στὸν τόπο τους ἔχοντας στὶς ἀποσκευές τους μερικὲς σημειώσεις καὶ διατηρῶντας στὴν μνήμη τους τὸ πρωτόγνωρο ὄνομα τῆς νέας ἐπιστήμης. Κατὰ καιροὺς ἐμνημόνευαν στὰ πανεπιστημιακὰ τους μαθήματα τὸ νέο εὔρημα καὶ κάποτε ἔγραφαν βιβλιοκρισίες ἀναφερόμενες ἐπ’ εὐκαιρίᾳ στὰ παπυρικά δημοσιεύματα.

Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἐνὸς νέου κλάδου τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης παρώρμησε τὴν Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν νὰ ἰδρῦση τὸ 1910 (!) ἔδρα παπυρολογίας, ἀλλὰ, προτοῦ συμπληρωθῆ, καταργήθηκε γιὰ λόγους λιτότητας (!). Ἐκτοτε ἡ παπυρολογία παρεισέφερε στὰ γνωστικὰ ἀντικείμενα τῆς Δ’ ἔδρας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἀλλ’ οὐδέποτε διδάχθηκε οὔτε ἀπὸ τὰ πρόσωπα τὰ ἐντεταλμένα στὴν ἔδρα αὐτὴ οὔτε ἀπὸ προσωπικὸ τῶν ἄλλων ὁμώνυμων ἐδρῶν.

Παραλλήλως, ἀντελήφθησαν τὴν ἔμπρακτὴ ἀξία τῶν παπύρων καὶ

οί νομικοί, θεράποντες κυρίως τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου (ιστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ, ἑλληνιστικοῦ, ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου: ὅλα αὐτὰ συγχωνεύθησαν ἀργότερα στήν γενική ὀνομασία *Ἱστορία του Δικαίου*). Εἰσηγητής τῆς νομικῆς παπυρολογίας στήν Ἑλλάδα ὑπῆρξεν ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος, καθηγητής τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου στήν Νομική Σχολή Ἀθηνῶν μέ τήν ἐργασία του “Ἡ Παπυρολογία καί τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον”, *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν καὶ Νομικῶν Ἐπιστημῶν* 1, σελ. 81 κ.ἐξ. Ὁ γιὸς του Ἰωάννης Τριανταφυλλόπουλος, πολύμορφος διανοούμενος, καθηγητής τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ἀσχολήθηκε εὐρύτερα καὶ ἐπισταμένως μέ παπυρολογικά θέματα συναφῆ μέ τήν ἐπιστήμη τῆς Νομικῆς. Ἐγραψε ἀνάλογες πραγματείες καὶ ἄρθρα σὲ ἑλληνικά καὶ ξένα ἐπιστημονικά περιοδικά. Ἐκεῖνος ὅμως ποὺ ἔγινε ἰδιαίτερα γνωστός στήν περιοχὴ τῆς νομικῆς παπυρολογίας ἦταν ὁ Γεώργιος Πετρόπουλος, καθηγητής του Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, προκάτοχος τοῦ Ι. Τριανταφυλλόπουλου στήν Νομική Σχολή Ἀθηνῶν. Ἡ φήμη τοῦ Πετρόπουλου ἐδράζεται κυρίως στήν ἔκδοση τῶν παπύρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὴν ὁποῖαν τοῦ ἀνέθεσε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, παραγνωρίζοντας τὸ αἶτημα τοῦ Σωκράτη Κουγέα ν’ αναλάβῃ αὐτὸς τὸ διακύβευμα τῆς ἔκδοσης. Ὁ Πετρόπουλος εἶχε τὰ ἐχέγγυα γιὰ τὸ ἐπιχείρημα: ἀνάλογες σπουδές, πλούσια ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη καὶ διεθνεῖς σχέσεις μέ ἐξέχουσες προσωπικότητες στὸν κλάδο τῆς παπυρολογίας. Ἐπέλεξε πρὸς ἔκδοση τοὺς καλύτερα διατηρημένους παπύρους καὶ κυρίως αὐτοὺς ποὺ ἐνεῖχαν ἐνδιαφέρον νομικὸ, οἰκονομικὸ, διοικητικὸ. Ὡστόσο ἡ ἔκδοση, πλούσια σὲ ἐμφάνιση καὶ πληθωρικὴ σὲ ἀναφορὲς στήν νομικὴ ἐπιστήμη, δὲν ἱκανοποίησε τίς προσδοκίες τῶν παπυρολόγων ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωση τῶν κεμένων καὶ τὸν φιλολογικὸ σχολιασμό.¹

Τὸ θέμα τῆς παπυρολογίας ἄγγιξε τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα: προηγούμενες προσπάθειες ἔμειναν ἀτελέσφορες γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους (πόσο μία εὐλόγη δικαιολογία ἢ προϋπόθεση ματαιώνει τὴν πραγμάτωση μιᾶς ἐνέργειας!). Ἐναυσμα γιὰ ἔρευνα στήν παπυρολογία ἔδωσε ἡ

1. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Papyri Societatis Archaeologicae Atheniensis* (Πάπυροι τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, Ἀθήνα 1939. Βλ. βιβλιοκρισία ὑπὸ Σ. Κουγέα, *Ἑλληνικά* 11 (1940), 335-350 καὶ συμπληρωματικά ὑπὸ Γ. Παράσολου, *Ἑλληνικά* 29 (1976), 56-59.

ἐμφάνιση τοῦ Μιχάλη Τσουκαλά, Μορφωτικοῦ Ἀκολούθου στὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβεία τοῦ Καΐρου, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ θέμα *Ἀνέκδοτοι φιλολογικὸι καὶ ἰδιωτικοὶ πάπυροι*, 1961. Συνακόλουθα ἐδώρισε τοὺς παπύρους αὐτοὺς στὴν βιβλιοθήκη τοῦ φιλολογικοῦ σπουδαστηρίου.²

Λίγο ἀργότερα, βρέθηκε κατ' εὐτυχὴ συγκυρίαν ἀξιόλογος φιλολογικὸς πάπυρος στὸ Δερβένι τῆς Μακεδονίας (12 χλμ. βόρεια τῆς Θεσσαλονίκης) κατὰ τὴν πρόοδο ἐργασιῶν κατασκευῆς δρόμου. Σὲ ἀνασκαμμένο τάφο βρέθηκε σὲ καλὴ κατάσταση παπύρινος κύλινδρος, καλυμμένος ἀπὸ τὶς στάχτες του καμένου νεκροῦ· περιεῖχε κείμενο τῆς Ὀρφικῆς διδασκαλίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, αἴσθησις προκάλεσε εὐρύτητα ἢ ἀρχαιότητα τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς, προσδιοριζόμενη γύρω στὰ 350 π.Χ. Ἦταν δηλαδὴ ἡ ἀρχαιότερη ἑλληνικὴ γραφὴ σὲ πάπυρο.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ καμένου καθυστέρησε ἀπὸ ἀμέλεια ἢ φόρο ἐργασίας τῶν ὑπευθύνων (κάποιοι τοὺς κατηγόρησαν καὶ γιὰ ἀνεπάρκεια ἀπαιτούμενων γνώσεων), γεγονός που προκάλεσε τὴν πειρατικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἀπὸ ξένους· παρουσιάσθηκε ἀνωνύμως στὸ περιοδικὸ *ZPE* "Der Orphische Papyrus von Deriveni", 47 (1982), 1*-12*. Μετὰ μισὸν αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσίν του ὁ Ὀρφικὸς πάπυρος ἐκδόθηκε ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς πανεπιστημιακοὺς καθηγητῆς Θ. Κουρεμένο, Κ. Τσαντσάνογλου καὶ Γ. Παράσογλου. Ἡ ἄριστη ἔκδοσις διέγραψε τὰ δυσμενῆ σχόλια γιὰ τὴν ὀλιγογρία που εἶχε παρατηρηθῆ.³

Μία ἐφήμερη ἔκδοσις τοῦ παπυρολογικοῦ περιοδικοῦ *Παπυρολογικὴ Ἐφημερὶς* στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Αἰγύπτιο Farouk Farid, διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἀθηνῶν, συνεπικουρούμενο ἀπὸ ξένους κυρίως φιλολόγους καὶ παπυρολόγους μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Giuseppe Giangrande ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ δημοσιευθοῦν στὶς στήλες τοῦ περιοδικοῦ πρωτότυπες ἐκδόσεις παπυρικῶν κειμένων καὶ ἀξιόλογες μελέτες πάνω σὲ παπυρολογικὰ θέματα. Ἡ δραστηριότητα αὐτὴ

2. Τὰ κείμενα στὴν πίσω ὄψη τῶν παπύρων τούτων, ἀφημένα ἀνεπεξέργαστα ἀπὸ τὸν Τσουκαλά, ἐδημοσίευσεν ὁ Β.Γ. Μανδηλαράς: "Some Remnants of P.Athen. Univ.", *Atti del xvii Congr. Intern. Papir.*, Napoli 1984, σελ. 873-877. Τὸν φιλολογικὸ πάπυρο μὲ γνωμικὰ τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν ἐπανεξέδωσε ὁ Α. Οικονομίδης: "The Lost Delphic Inscription with the Commandments of the Seven and P.Univ.Athen. 2780", *ZPE* 37 (1980), 179-183.

3. The Deriveni Papyrus, Φλωρεντία (Leo S. Olschki) 2006. Βλ. βιβλιοκρισία ὑπὸ Β.Γ. Μανδηλαρά, *Τεκμήριον* 7 (Ἰόνιο Πανεπιστήμιον, Κέρκυρα), 2007, σσ. 237-240.

ξεφούσκωσε σὰν τρυπημένο μπαλόκι, μὲ τὸν ξαφνικὸ θάνατο τοῦ Farouk Farid. Ὡστόσο ἡ Αἴθνα ἔδειχνε πὼς εἶχε τὰ προαπαιτούμενα ἐφόδια γιὰ ν' ἀναπτύξει παπυρολογικὲς σπουδές.

Τὴν διδασκαλία τῆς παπυρολογίας καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὴν φροντιστηριακὰ μαθήματα, ὅπως καὶ τὶς ἐρευνητικὲς ἐργασίες εἶχε στὴν Φιλοσοφικὴ Αἰθρῶν ὁ Β. Μανδηλαρᾶς ἀπὸ τὸ 1966 μέχρι τὸ 1995 ὡς ὑφηγητῆς, ἐντεταλμένος ὑφηγητῆς καὶ ἐπίκουρος καθηγητῆς.

Ἐκπονήθηκαν τότε *ad hoc* διδακτορικὲς διατριβὲς ἀπὸ Ἑλληνας καὶ ξένους (κυρίως Αἰγύπτιους) σπουδαστές, ἐνῶ παράλληλα τὸ I.K.Y. ἄρχισε νὰ προκηρύσσει ὑποτροφίες ἐξωτερικοῦ στὴν Παπυρολογία. Πανεπιστημιακὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης καὶ ΗΠΑ (Ὁξφόρδη, Λονδίνο, Στρασβοῦργο, Παρίσι, Χαϊδελβέργη, Βερολίνο, Βόννη, Ἄν Ἄρμπορ κ.ἄ.) δέχθηκαν Ἑλληνες ὑποτρόφους γιὰ εἰδίκευση στὴν παπυρολογία. Ἦσαν αὐτοὶ οἱ ὑπότροφοι ποὺ ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα ἄρχισαν νὰ διδάσκουν παπυρολογία κυρίως στὶς Φιλοσοφικὲς Σχολὲς Αἰθρῶν καὶ Θεσσαλονίκης ἀρχικὰ, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὰ Ἰωάννινα, τὸ Ρέθυμνο, ἡ Πάτρα, τὸ Ἴονιο, ἡ Κομοτηνὴ, ἡ Καλαμάτα, καὶ τέλος ἡ Λευκωσία.⁴

Ἐδέησε νὰ περάσει ἕνας σχεδὸν αἰώνας (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 21ου αἰῶνα), ὅταν ἡ Φιλοσοφικὴ Αἰθρῶν ἀντιλαμβανόμενη τὴν οὐσιαστικὴ ἐπικουρία τῆς παπυρολογίας πρὸς τὴν κλασσικὴ φιλολογία ἴδρυσε “θέση παπυρολογίας” στὴν βαθμίδα τοῦ ἐπικούρου καθηγητῆ. Ἡ παπυρολογία ἐφεξῆς ἔγινε “ἐπίσημο” μάθημα· ἀξιοποιήθηκε χάρις στὴν δυναμικὴ καὶ τοὺς προωθητικούς στόχους ποὺ ἐπέδειξε τόσο γιὰ τὴν προσωπικὴ του ἐξέλιξη ὅσο καὶ γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς παπυρολογίας ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκλογή του στὴν θέση αὐτὴν ὁ Αμφιλόχιος Παπαθωμᾶς, ἀκολουθώντας τὴν σύγχρονη φιλοσοφία τοῦ *seu de taχew*.

Ἡ παπυρολογία στὴν Αἴθνα εὐνοήθηκε ἰδιαίτερα χάρις στὴν ἀπόφαση τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἑλληνικῆς Παπυρολογικῆς Ἐταιρείας με πρόταση τοῦ Προέδρου τῆς Β. Γ. Μανδηλαρᾶ νὰ παραχωρήσει τὴν συλλογὴ

4. Συγκεκριμένα ἐδίδαξαν καὶ διδάσκουν παπυρολογία: Β.Γ. Μανδηλαρᾶς (Αἴθνα, Ρέθυμνο, Ἴονιο), Γ. Παράσογλου (Θεσσαλονίκη), Μ. Παπαθωμόπουλος, Ἐλένη Ραΐου- Χουλιάρη καὶ Δ. Ράιος (Ἰωάννινα), Χάρις Ἰωαννίδου καὶ Παναγιώτα Σαρίσχουλη (Κομοτηνὴ), Ἄμφ. Παπαθωμᾶς (Αἴθνα), Σοφία Καμίτση (Ρέθυμνο), Σοφία Καπετανάκη (Καλαμάτα), Μ. Σαλεμένου (Ἴονιο). Στὸ ἐξωτερικόν: Τρωϊανὸς Γάγος (Ann Arbor), Νίκος Γκόνης (Ὁξφόρδη, Λονδίνο), Δημόκριτος Καλτσᾶς (Λευκωσία).

των παπύρων στὸ Φιλολογικὸ Σπουδαστήριο γιὰ ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὴν παλαιογραφία τῶν παπύρων καὶ τὴν ἐκδοτικὴ τέχνη τῶν παπυρικῶν κειμένων, καὶ γιὰ παράλληλη ψηφιοποίηση τῶν κειμένων μετὰ τὴν οικονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παπυρολογικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα ἔλαβε οὐσιαστικὴ ὑπόσταση μετὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ 18ου διεθνοῦς παπυρολογικοῦ συνεδρίου στὴν Ἀθήνα (Πάντειο Πανεπιστήμιο). Ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ἐπιτυχὴς πραγματοποίηση τοῦ συνεδρίου ὀφείλεται στὴν ἔμπρακτη συμβολὴ τῶν πανεπιστημιακῶν τῆς Νομικῆς ἐπιστήμης, οἱ ὅποιοι τασσόμενοι παραστάτες περιορίσαν τὸν ἐγωκεντρισμὸ καὶ τὴν ἀλαζονεία τῶν φιλόλογων, διευθετῶντας μετὰ σύνεση ζητήματα λεπτὰ καὶ ἀκανθώδη.

Τὸ ζήτημα τοῦ συνεδρίου ξεκίνησε στὴν διάρκεια τοῦ 17ου συνεδρίου (1983, Νεάπολη Ἰταλίας) εἶχε προηγηθῆ ἀνεπιτυχὴς προσπάθεια κατὰ τὸ 16ο Συνέδριο (1980, Νέα Ὑόρκη). Τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐπομένου 18ου συνεδρίου ζήτησε μετὰ αἴτηση, ἐξασφαλίζουσα τὶς προϋποθέσεις ἐπιτυχίας, ὁ Β. Γ. Μανδηλαρᾶς, ἐπειδὴ εἶχε νὰ ἐπιδείξει τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ Ὑπουργεῖα Παιδείας καὶ Πολιτισμοῦ. Ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν συνέδρων ἐνέκρινε μετὰ μεγάλη διαφορὰ τὴν πρόταση τοῦ Προεδρείου τῆς διεθνοῦς Ἐταιρείας παπυρολόγων γιὰ ἀποδοχὴ τῆς αἴτησης τοῦ Μανδηλαρᾶ, ὥστε τὸ 18ο διεθνὲς συνέδριο παπυρολογίας νὰ πραγματοποιηθῆ στὴν Ἀθήνα. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας J. Bingen ἀπέστειλε ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Νομικοὺς καὶ Φιλολόγους παπυρολόγους στὴν Ἑλλάδα νὰ φροντίσουν μετὰ πρωτοβουλία τους γιὰ τὴν ὀργάνωση. Ὁ χρόνος 1983-1984 ὑπῆρξε ἄγονος· οἱ ὑπεύθυνοι ὀργανωτὲς φιλόλογοι περὶ ἄλλα ἐτυρβάζοντο. Ἰδίως, τοὺς ἀπασχολοῦσε ἡ ἀνάληψη τῆς προεδρίας, οἱ μνηστῆρες τῆς ὁποίας Μανόλης Παπαθωμόπουλος καὶ Νικόλαος Λιβαδάρας διεφώνησαν πεισματικὰ καὶ παραιτήθηκαν ἀπὸ κάθε ἐνέργεια γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ συνεδρίου. Διευθέτηση τοῦ θέματος ἐπετεύχθη μετὰ τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλίας τοῦ Β.Γ. Μανδηλαρᾶ, ὁ ὁποῖος σὲ συνεργασία μετὰ τοὺς Π. Δημάκη (Πρόεδρος) καὶ Ἰ. Τριανταφυλλόπουλο (Ἀντιπρόεδρος) –ὁ ἴδιος ἐκράτησε τὴν θέση τοῦ Γεν. Γραμματέως – ξεκίνησε τὶς ἐργασίες προετοιμασίας. Ὁρίσθηκε ὡς τόπος τοῦ συνεδρίου τὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ὁ Δημάκης εἶχε ἄμεση πρόσβαση, ὡς καθηγητῆς του, στὸ Ἴδρυμα τοῦτο. Ὁ Δημάκης ἐπεστράτευσε τὸ προσωπικὸ τῆς ἑδρας του, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ Σοφία Ἀδάμ, τότε βοηθός, προσέφερε οὐσιαστικὴ καὶ ἀνεκτίμητη βοήθεια

στην όλη οργάνωση του συνεδρίου. Ο Ί. Τριανταφυλλόπουλος, με το επιστημονικό και ήθικό κύρος του, επέτυχε σημαντικές οικονομικές επιχορηγήσεις από κρατικές πηγές, και εξασφάλισε την αιγίδα του συνεδρίου από τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Χρήστο Σαρτζετάκη. Ο Β.Γ. Μανδηλαράς ανέλαβε την επίπονη και χρονοβόρα εργασία της επιστολογραφίας, των συμβάσεων με ξενοδοχεία και τυπογραφεία και των λεπτομερειών που θα εξασφάλιζαν την επιτυχία του συνεδρίου. Τότε ακριβώς προέκυψε και θέμα “φορέως” του συνεδρίου, που θα έπρεπε να αναλαμβάνη την ευθύνη και την νομική ύποσταση. Ήλθε το πλήρωμα του χρόνου να ιδρυθῆ “Παπυρολογική Έταιρεία”. Ανέτειλε ἔτσι ἡ ἐλπίδα τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ desideratum. Ο Δ. Γκόφας, καθηγητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς καὶ μαχόμενος δικηγόρος, συνέλαβε ἀμέσως τὴν λύση τοῦ προβλήματος, δεδομένου ὅτι ἡ πολυμορφία τῶν μελῶν τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς ἦταν ἐμπόδιο, καὶ ὁ Β. Γ. Μανδηλαράς ἐχαιρέτισε μὲ ἀνακούφιση τὴν προταθεῖσα ἀπὸ τὸν Γκόφα λύση. Ἔτσι στὶς 10-10-1983 ἰδρύθηκε “Σωματεῖον” μὲ τὴν ἐπωνυμία *Ἑλληνικὴ Παπυρολογικὴ Ἐταιρεία* μὲ τριμελῆ προσωρινὴ διοικοῦσα ἐπιτροπὴ ἀπὸ τοὺς α) Μανδηλαρᾶ Βασίλειο, β) Ἀδὰμ Σοφία, γ) Γκόφα Δημήτριο. Ο Γκόφας συνέταξε τὸ “Καταστατικό” τῆς Ἐταιρείας καὶ ἡ Ἀδὰμ διευθέτησε τὴν νομικὴ ἔγκριση ἀπὸ τὸ Πολυμελὲς Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν (18-2-1985). Στὴν συνέχεια ἐγίναν ἀρχαιεσίες, κατὰ τὶς ὁποῖες ἐξελέγησαν Πρόεδρος ὁ Ί. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀντιπρόεδρος ὁ Π. Δημάκης καὶ Γ. Γραμματεὺς ὁ Β. Μανδηλαράς. Ἡ δομὴ αὐτὴ τοῦ Δ.Σ. συνεχίσθηκε μέχρι τὸ ἔτος 1995, ὅποτε ὁ Τριανταφυλλόπουλος παραιτήθηκε οἰκειοθελῶς ἀπὸ τὴν θέση τοῦ Προέδρου λόγω τῆς βεβαρημένης ἀπὸ τὴν ἡλικία του ὑγείας.⁵ Τόσο στὴν διάρκεια τῆς προεδρικῆς θητείας του ὅσο καὶ στὴν οργάνωση τοῦ 18ου διεθνoῦς Παπυρολογικοῦ Συνεδρίου στὴν Ἀθήνα ἔδειξε ἀπαράμιλλον ἐνθουσιασμό καὶ ἐνεργητικότητα γιὰ τὴν πρόοδο τῶν παπυρολογικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὶς ὁποῖες οἱ προγενέστεροι ταγοὶ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων εἶχαν ἐπιδειξίει ἐλάχιστη προτίμηση καὶ ἐμφανῆ ἀδιαφορία, ἂν μὴ περιφρόνηση πρὸς τὴν ἐπιστῆμη τῆς παπυρολογίας, διότι τὴν ἀγνοοῦσαν ἢ, τὸ χειρότερο, τὴν ἐγνώριζαν ἐλλιπῶς. Τὸ ἐπιστημονικὸ κύρος τοῦ Τριανταφυλλόπουλου καὶ ἡ πολιτικὴ ἐπιρροή, ἀσκούμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ εὐρύτερο κοινὸ τῆς Ἑξουσίας, συνετέλεσε στὴν ὀλοένα αὐξανόμε-

5. Βλ. Νεκρολογία ὑπὸ Β.Γ. Μανδηλαρά, *Πλάτων* 55 (2006-7), 360-364.

νη εϋνοια και συμβολή προσώπων πρὸς εὐδωση τῶν παπυρολογικῶν σκοπῶν στὴν Ἑλλάδα. Τὰ προεδρικά καθήκοντα στὴν Ἐταιρεία συνέχισε ὁ Β. Μανδηλαρᾶς μέχρι το 2010.⁶

Μετὰ τὴν ἐπιτυχή ἔκβαση τοῦ συνεδρίου (συμμετεῖχαν 450 σύνεδροι καὶ δημοσιεύθηκαν σημαντικὲς ἀνακοινώσεις σὲ δύο πολυσέλιδους τόμους “Πρακτικῶν”) ἡ Ἑλληνικὴ Παπυρολογικὴ Ἐταιρεία συνέχισε τὴν δραστηριότητά της μὲ τὴν ὀργάνωση ἢ συμμετοχὴ ἄλλων διεθνῶν συνεδρίων (σὲ Κέρκυρα, Κύπρο), μὲ πρόσκληση ἀναγνωρισμένων καὶ ὑψηλῶν προσώπων στὸν διεθνή πανεπιστημιακὸ χῶρο γιὰ διαλέξεις, δημόσιες καὶ ἐκπαιδευτικὲς, (στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Κέρκυρα), μὲ τὴν λειτουργία ἐργαστηρίων ἀποκατάστασης παπύρων (στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Βιέννη), μὲ ἔκδοση ἀξιολόγων πραγματειῶν καὶ βιβλίων παπυρολογικοῦ περιεχομένου κτλ.⁸ Ἀναγνωρίσθηκαν ἔτσι οἱ παπυρολογικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ ἄρχισε νὰ διδάσκεται ἡ παπυρολογία αὐτοτελῶς καὶ ἐπίσημα στὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Πρωτοπόρος στὴν κίνηση αὐτὴ ἀποδείχθηκε ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Ἡ παρουσία τοῦ ἐπίκουρου καθηγητῆ Β. Μανδηλαρᾶ, μὲ παρουσία καὶ ἀνακοινώσεις στὰ διεθνῆ Συνέδρια Παπυρολογίας, μὲ δημοσιεύσεις στὰ ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ ἐργασιῶν σὲ παπυρολογικὰ θέματα (ἡσχολεῖτο μὲ φιλολογικοὺς καὶ μὴ φιλολογικοὺς παπύρους), μὲ τὴν διδασκαλία τῆς παπυρολογίας ὡς ἀνεξάρτητου μαθήματος, μὲ τὰ φροντιστηριακὰ μαθήματά του στὴν ἔκδοση τῶν παπύρων, προμηθεύοντας στὸ φιλολογικὸ σπουδαστήριον τὸν Η/Υ Ibycus καὶ τὸ σχετικὸ πρόγραμμα λειτουργίας ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα, ἀναγνωρισμένη κυρίως στὸ ἐξωτερικόν, ση-

6. Μετὰ ταῦτα τὴν προεδρικὴ σκυτάλη ἄδραξε σπεύδοντας ὁ μαθητὴς του, ἄρτι ἐκλεγείς στὴν βαθμίδα τοῦ καθηγητῆ στὴν παπυρολογία (δωρεοδόχος καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας!) Ἀμφιλόχιος Παπαθωμᾶς. Κάποιοι ἐθεώρησαν τὴν διαδοχὴ φυσικὴ καὶ τὸ ξεχασμένο σέβας κοινὴ πρακτικὴ στὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο. Ὁ Ν. Τωμαδάκης ἔγραψε σὲ ἀνάλογη περίστασις: “Ἡ συνήθεια ἡ ὁποία θὰ ἐπικρατήσῃ ἀσφαλῶς κι ὅταν οἱ ὑπογράψαντες, ἐν ὑγείᾳ καὶ εὐκλείᾳ πολλῇ, ὑπερβοῦν κι ἐκείνοι τὸ 65ον ἔτος.”

7. Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology, Ἀθήνα 1988. Τόμ. Α΄ Τόμ., σ. 491, τόμ. Β΄, σ. 523. Γενικὴ ἐπιμέλεια: Β. Γ. Μανδηλαρᾶς. Συντ. Ἐπιτροπή: Σ. Ἀδάμ, Π. Ἀντωνίου, Ἰ. Βελισσαροπούλου, Γ. Χριστοδοῦλου.

8. Λεπτομέρειες βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ Β. Μανδηλαρᾶ: «Ἀπολογισμὸς τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑλληνικῆς Παπυρολογικῆς Ἐταιρείας στὴν εἰκοσιπενταετία 1985-2010» (ὑπὸ δημοσίευση).

ματοδότησε την ύπαρξη της παπυρολογικής έπιστήμης στην Ελλάδα και έστρεψε συνακόλουθα τὰ διαφέροντα έπιμελών φοιτητῶν πρὸς τὸν κλάδο τῆς παπυρολογίας. Οἱ φοιτητὲς αὐτοί, μετὰ τὴν μύησή τους στὴν παπυρολογία στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀκόμη βοήθεια τοῦ Ι.Κ.Υ. καὶ ἄλλων ἰδρυμάτων (Ἀλεξάνδρου Σ. Ὠνάση, Ἀναστασίου Γ. Λεβέντη), συνέχισαν μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴν ἀλλοδαπὴ καὶ συγκεκριμένα σὲ πανεπιστήμια, τὰ ὁποῖα κατὰ παράδοση καλλιεργοῦσαν τὶς παπυρολογικὲς σπουδὲς.⁹

Ὅσο καὶ ἂν οἱ ἐπαινετικὲς τοῦτες ἐνέργειες ὀστεοποιοῦσαν τὸ νεογέννητο σῶμα τῆς παπυρολογίας, ὑποκρυπτόμενες ἀντιδράσεις ἐπρόβαλλαν τὸ ἐπιχείρημα πὼς δὲν μπορούμε νὰ διδάξουμε παπυρολογία στὴν Ελλάδα χωρὶς πατύρους. Καὶ δὲν εἶχαν ἄδικο, ἀφοῦ ἔλειπε τὸ πρωτογενὲς ὑλικό. Οἱ λίγοι πάπυροι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (γύρω στοὺς 100, δωρεὰ τῶν φιλομούσων ἀνδρῶν Δημόφιλου Χοστέβα καὶ Ν. Χαβιαραῶ) εἶχαν ἐξαντληθῆ μὲ τὴν ἔκδοσή τους καὶ τὰ συνακόλουθα σχόλια γραμμένα ἐφεξῆς. Πέραν ὅμως τῆς ὑποκριτικῆς διαπίστωσης γιὰ ἔλλειψη πατύρων, μηδενικὴ ἐπέδειξαν διάθεση ν' ἀναπληρῶσουν τὸ κενό.

Τὸ ἔργο τῆς συλλογῆς πατύρων στὴν Ελλάδα ἐπωμίσθηκε ὁ Β. Μανδηλαράς ἀρχίζοντας μὲ τὸν σχηματισμὸ προσωπικῆς του συλλογῆς.¹⁰ Στὴν συνέχεια μεσολάβησε γιὰ τὴν ἀπόκτηση εὐαρίθμων

9. Διακρίθηκαν γιὰ τὶς σπουδὲς τους Νίκος Γκόνης (Reader στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου)· Δημόκριτος Καλτσᾶς (Ἐπίκουρος Καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου)· Ἀμφιλόχιος Παπαθωμᾶς (Καθηγητῆς στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν). Θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλοι, ποὺ λίγο πολὺ ἀσχολήθηκαν μὲ παπυρολογικὰ θέματα: Σοφία Καπετανάκη (Λέκτορας στὴν παλαιογραφία καὶ παπυρολογία στὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου)· Εὐστάθιος Παπαπολυχρονίου (ἐκδότης τῶν πατύρων τοῦ Μουσείου Μπενάκη)· Μαρούλα Σαλεμένου (Διδάσκουσα παπυρολογία μὲ Π.Δ. 407 στὸ Ἴνιο Πανεπιστήμιο)· Μαρία Σιριβιανοῦ (Ph.D. Oxon., ἐκδότης τοῦ P.Oxy. 56, 1989 μετὰ τὶς διδακτορικὲς σπουδὲς τῆς ἐκάρη μοναχῆ)· Μυρτῶ Μαλούτα (D.Phil. Oxon.). Πολλοὶ ἀκόμη νέοι ἐπιστήμονες μπορούν νὰ καταλογογραφηθοῦν. Ὡστόσο, ἡ περαιτέρω ἐξέλιξή τους, ταχεῖα ἢ βραδεῖα, θὰ δικαιολογήσει τὴν ἐμφάνισή τους στὸν πίνακα τῶν ἀνακοινώσεων.

10. Μέρος ἀπὸ τὴν συλλογὴ Μανδηλαρά, 12 μὴ λογοτεχνικοὶ πάπυροι, παραχωρήθηκαν ὡς δωρεὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο στὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση τοῦ ἐργαστηρίου Παπυρολογίας καὶ Παλαιογραφίας πρὸς ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὴν παλαιογραφία τῶν πατύρων καὶ τὴν ἔκδοση τῶν παπυρικῶν κεμμένων.

παπύρων ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, ὅπου ἐδίδασκε ὡς ἐπισκέπτης καθηγητής.¹¹

Ἡ Ἑλληνικὴ Παπυρολογικὴ Ἐταιρεία μὲ μακρόχρονη ἐπιμονὴ καὶ ἐνέργειες τοῦ Μανδηλαρά ἐπέτυχε ν' ἀποσπᾷ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη ἀπὸ τὴν πλοιοκτήτρια Ἐταιρεία τῆς Σταματίας Μ. Ξυλά, συνάμα φιλόκαλης γυναίκας, ποὺ συγκατένευσε πρόθυμα νὰ συνδράμῃ στοὺς σκοποὺς τῆς Ἐταιρείας. Παράλληλες ἐνέργειες πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ ἀπέβησαν ἐπιτυχεῖς. Ἔτσι βρέθηκε σὲ σχετικὰ σύντομο διάστημα ἡ Ἑλληνικὴ Παπυρολογικὴ Ἐταιρεία ν' ἀποκτήσῃ συλλογὴ ἀριθμοῦσα 305 παπύρους. Ἄν προστεθοῦν σὲ αὐτοὺς οἱ χωριστοὶ πάπυροι ποὺ ἔχουν τοποθετηθῆ στὸ ἴδιο τζαμένιο πλαίσιο, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς πλησιάζει τοὺς 400 (συγκεκριμένα 393).¹²

Μὲ βάση τοὺς παπύρους τῆς Ἑλληνικῆς Παπυρολογικῆς Ἐταιρείας προέκυψαν εὐάριθμα δημοσιεύματα ὡς αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις ἐνῶ μεμονωμένοι πάπυροι δημοσιεύθηκαν σὲ διδακτορικὲς διατριβὲς ἢ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ. Παράλληλα, τὸ παράδειγμα τῆς Ε.Π.Ε. μιμήθηκαν καὶ ἄλλες Φιλοσοφικὲς Σχολὲς τῆς χώρας νὰ σημειωθῆ πὼς ἀξιόλογη συλλογὴ παπύρων σχηματίσθηκε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κύπρου χάρις στὴν φροντίδα καὶ λογιόσυνῃ τοῦ ἐξαίρετου φιλολόγου-παπυρολόγου καθηγητῆ Δημόκριτου Καλτσᾶ. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ Πανεπιστημίου Κομοτηνῆς μὲ τὴν πρωτοβουλία τῆς καθηγήτριας Χαρίκλειας Ἰωαννίδου καὶ τὴν βοήθεια τῆς Ἐπίκουρης Καθηγήτριας Παναγιώτας Σαρίσχογλη.

Ἡ παπυρολογία στηρίζει οὐσιαστικὰ σήμερα τὴν κλασσικὴ φιλολογία, ἀφοῦ παρέχει γνωστὰ ἢ ἄγνωστα κείμενα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Γραμματείας, ἀντιγεγραμμένα σὲ χρόνια πολὺ κοντινὰ πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τους. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐνίοτε διαφέρουν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα, ποὺ ἔχουν σωθῆ μέσω τῶν βυζαντινῶν χειρογράφων. Ἡ νέα αὐτὴ κατάσταση φέρνει ἐπανάσταση στὴν κριτικὴ

11. Ἡ Γ' ἔδρα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας μὲ τὴν ἐποπτεία καὶ διαχείριση τοῦ καθηγητῆ Μ. Κοκολάκη ἀποποιήθηκε τὴν ἀγορὰ τῶν παπύρων τούτων ὄχι γιὰ λόγους λιτότητας, ἀλλὰ γιὰ λόγους ἔλλειψης κλιματιζόμενου χώρου, κάτι ποὺ δὲν ἦταν βέβαια ἀναγκαῖο, καὶ ἂν ἐπραγματοποιεῖτο, ὅπως ὁποῖοτε θὰ ἐκόστιζε περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀξία των παπύρων.

12. Μετὰ τὴν συγκρότηση τῆς συλλογῆς αὐτῆς, οὔτε ἓνας πάπυρος δὲν προστέθηκε. Κατάλογος τῶν παπύρων τῆς Ἑλληνικῆς Παπυρολογικῆς Ἐταιρείας ἔχει κατατεθῆ ἀπὸ τὸν Β. Μανδηλαρά στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἐταιρείας, στίς 24 Μαρτίου 2010.

των κλασικῶν κειμένων σὲ βαθμὸ πού συχνά θεωρεῖται ἀναγκαία ἡ νέα ἔκδοση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ πάπυροι προσέφεραν πολυάριθμα (καὶ συνεχῶς πολλαπλασιάζονται: περισσότεροι πάπυροι ἀνευρίσκονται ἀπὸ αὐτοὺς πού δημοσιεύονται) ἔγγραφα μὲ ἰδιωτικὸ περιεχόμενο, πού φωτίζουν πολλοὺς κλάδους τῆς ἀρχαιολογίας.

Ἡ παπυρολογία σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀνοίγει νέες λεωφόρους στὶς ἀρχαιολογικὲς μελέτες, εὐρύνει τὴν μάθηση καὶ παρέχει πολλὲς δυνατότητες γιὰ ἔρευνα καὶ συγγραφή ἐπιστημονικῶν διατριβῶν. Εἶναι φανερὸ πὼς μόνον οἱ ἀνενημέρωτοι καὶ πείσιμονες μοχθηροὶ δὲν μποροῦν νὰ συλλάβουν τὴν σημασία αὐτὴν τῆς Παπυρολογίας.

Σήμερα ἡ παπυρολογία διδάσκεται σὲ ὅλες τὶς Φιλοσοφικὲς Σχολὲς στὴν Ἑλλάδα, σὲ Τμήματα Ἀρχαιονομίας καὶ σὲ Νομικὲς Σχολὲς στὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου. Ἀνάλογα καὶ οἱ Ἑλληνες παπυρολόγοι μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες: (1) Κλασικοὶ φιλόλογοι ἀποτελοῦν τὴν εὐρύτερη ὁμάδα ἐπιστημόνων, πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κλασσικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ φιλολογία. Ἐπεξεργάζονται τὴν ἔκδοση παπυρικῶν κειμένων καὶ ἐκπονοῦν συνήθως διατριβὲς ἐπὶ τῇ βάσει ἐκδεδομένων ἤδη κειμένων πολλὲς διδακτορικὲς διατριβὲς ἔχουν συνταχθῆ στὸ πλαίσιο τοῦτο. (2) Μέλη Τμημάτων τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ θέματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ δικαίου μὲ ἐπέκταση πρὸς τὸ ἑλληνιστικὸ, βυζαντινὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο. (3) Γλωσσολόγοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν ἱστορία, τὴν μορφὴ καὶ λειτουργία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας κατὰ τὴν περίοδο τῶν παπύρων. Τοῦτο τοὺς φέρει δίπλα στοὺς θεολόγους πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης Παρατηρεῖται ὁμως ἀπροθυμία τῶν γλωσσολόγων πού ἀσχολοῦνται μὲ γλωσσικὰ φαινόμενα τῆς σύγχρονης γλώσσας νὰ ἀνατρέξουν στὸ πρωτογενὲς ὕλικὸ τῶν παπύρων πρόκειται προφανῶς γιὰ ἔλλειψη ἀναλόγων γνώσεων. (4) Ἱστορικοί, ἰδιαίτερα ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἑλληνιστικὴ ἱστορία στὰ παπυρικὰ κείμενα βρίσκουν πρωτογενὲς καὶ αὐθεντικὸ ὕλικὸ, ἐκμεταλλεύσιμο γιὰ τὴν σύνθεση τῆς ἱστορίας, ἰδίως σὲ λεπτομέρειες τὶς ὁποῖες ἡ ἐπίσημη ἱστορία παρασιώπησε ἢ ἀγνόησε σκόπιμα.

Μέσα στὸ εὐρὸν αὐτὸ πεδίο οἱ νέοι ἐπιστήμονες βρίσκουν δυνατότητα νὰ δραστηριοποιηθοῦν. Ἡ συμβολὴ τους στὴν οὐσιαστικὴ ἀνάπτυξη τῶν παπυρολογικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα προοιωνίζεται ἐλπιδοφόρα.